

УДК 94(477)"1920/1940""38"

Оксана ТАРАПОН,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковоро-
ди» (Україна, Переяслав-Хмельницький) tarapon_o@mail.ru

ДЕРЖАВНІ СВЯТА В УКРАЇНІ 1920 – 1930-Х РР. ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ

У статті висвітлено процес становлення системи радянських державних свят у 1920 – 1930-х рр., їх політичне спрямування та ідеологічне наповнення. З 1920 р. в Україні більшовики почали поширювати радянські свята. Особлива увага зверталася на державні свята, як засіб формування радянської ідентичності. Головним серед них був День пролетарської революції, згодом – свято Великої Жовтневої соціалістичної революції. Було запропоновано державну концепцію пролетарської революції як продовження попередньої боротьби та початок світової комуністичної революції. Формувалися ідейне наповнення кожного свята та методика їх проведення. Головним завданням офіційних заходів була популяризація радянської держави, формування поваги до органів влади, утвердження певних ідеологічних стереотипів та політичних цінностей серед громадян України.

Ключові слова: радянські державні свята, політичні цінності, День пролетарської революції.
Літ. 11.

Oksana TARAPON,

Ph. D in History, associate professor of
History and Culture of Ukraine Department
SHEI Hryhoriy Skovoroda Pereyaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University
(Ukraine, Pereyaslav-Khmelnytskyi) tarapon_o@mail.ru

PUBLIC HOLIDAYS IN UKRAINE 1920 – 1930'S AS A FORM OF SOVIET POLITICAL VALUES

The article shows the process of establishing the Soviet system of public holidays during the 1920 – 1930's, directing their political and ideological content. Since 1920 in Ukraine, the Bolsheviks began to spread the new Soviet holidays. Particular attention was paid on public holidays, with their help it convenient to promote formal power to fix certain ideological stereotypes, build respect for public bodies, in other words – to form the Soviet identity. The main holiday was the day of the proletarian revolution, which later turned into a celebration of the Great October Socialist Revolution. In the early 1920's state concept of the proletarian revolution was established, it is considered a continuation of the previous struggle and the beginning of the world communist revolution. Also, the Day of January 9, 1905, overthrow of the autocracy Day, Day of the Paris Commune, Day International were officially marked. During these days rallies, concerts, lectures, conversations, evening's memory that explained the political objectives promoted the history of Bolshevism, praised the party and the Soviet power were organized. The ideological content of each public holiday and method of implementation were formed. The main objective was to promote official Soviet state and the establishment of Bolshevik political values among the citizens of Ukraine.

Keywords: Soviet public holidays, political values, Day of the proletarian revolution.
Ref. 11.

Oksana TARAPON,

кандидат исторических наук, доцент кафедры истории и культуры Украины ГВУЗ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григо-
рия Сковороды» (Украина, Переяслав-Хмельницкий) tarapon_o@mail.ru

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ПРАЗДНИКИ 1920-1930-Х ГГ. КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ СОВЕТСКИХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ

В статье раскрыт процесс становления системы советских государственных праздников в 1920 – 1930-х гг., их политическое направление и идеологическое наполнение. С 1920 г. в Украине большевики начали распространять советские праздники. Особое внимание обращалось на государственные даты как средство формирования советской идентичности. Главным среди них был День пролетарской революции, позже – праздник Великой Октябрьской социалистической революции. Было предложено государственную концепцию пролетарской революции как продолжение предыдущей борьбы и начало мировой коммунистической революции. Формировались идейное наполнение каждого праздника и методика их проведения. Главным заданием официальных мероприятий была популяризация советского государства, формирование уважения к органам власти, утверждение отдельных идеологических стереотипов и политических ценностей среди граждан Украины.

Ключевые слова: советские государственные праздники, политические ценности, День пролетарской революции.

Лит. 11.

Постановка проблеми. Сьогодні, в умовах нової хвилі декомунізації, коли війна на Сході України особливо гостро поставила питання української ідентичності, а ідеологічне зіткнення радянської системи координат з українськими державницькими цінностями має визначальний характер для майбутнього розвитку України, особливої актуальності набула історія створення радянської сакральної системи цінностей, методів радянського маркування, які мали формувати радянську ментальність і далі підтримувати колективну свідомість громадян СРСР. Серед цілого комплексу заходів, які застосовувалися радянською політико-ідеологічною машиною для формування гомосовєтїкусу, не останнє місце посідав комплекс державних більшовицьких свят, які на офіційному рівні мали закріплювати радянські цінності, популяризувати історичний міф неолімперії під назвою Радянський Союз.

Аналіз досліджень. Проблема радянської обрядовості привертає увагу істориків, етнологів, філософів, які досліджували етапи формування радянської обрядовості в УРСР [1], особливості становлення «нових» радянських свят, виникнення соціалістичних трудових традицій [2]. У контексті філософського аналізу Ю. Слущка розглядає радянські ритуали як компонент державотворення та один із найпотужніших ідеологічних засобів, а головною функцією радянської обрядовості визначає подолання релігійності [6, 169]. Подальшого аналізу потребують питання соціокультурних трансформацій в Україні 1920 – 1930-х рр., вплив ідеологізованих офіційних заходів на ціннісні орієнтири населення.

Мета статті: проаналізувати процес становлення системи радянських державних свят протягом 1920 – 1930-х рр., показати їх політико-ідеологічне спрямування, довести, що офіційні свята виступали засобом прищеплення більшовицьких політичних цінностей широкому загалу громадян України.

Виклад основного матеріалу. На період 1920 – 1930-х рр. припадає процес формування радянської системи офіційних свят, ідуть пошуки нових обрядових дій, ритуалів та церемоній, котрі б склали ідеологічний супровід державного офіціозу, сприяли боротьбі з релігійним світоглядом, а згодом заповнили вакуум від руйнації традиційної народно-релігійної культури. Крім того, радянські свята та обряди мали сприяти уніфікації народів неолімперії СРСР під знаменом радянських цінностей. Дослідники відзначають символічний характер обрядовості, її соціальну природу. Обряди, свята, звичаї завжди виступали

особливою формою спілкування між людьми, виконували пізнавальну, навчально-виховну, емоційно-психологічну та естетичну функції. Найхарактернішу дефінітивну рису обряду дослідники вбачають у його символізмі, оскільки кожен обряд складає систему дій, що виступають символами (знаками) певних соціальних ідей, цінностей, норм. Через обряди виробляються стереотипні форми масової поведінки, відбувається автоматичне прилучення до домінуючої системи нормативних вимог. Дуже важливо, що обряди впливають не лише на розум, а й почуття учасників [5]. Дієвість цього потужного засобу впливу на масову свідомість чудово розуміли радянські керманічі.

З перших днів радянські органи почали впроваджувати державні свята, за допомогою яких найбільш зручно популяризувати офіційну владу, закріплювати певні ідеологічні стереотипи, формувати повагу до державних органів, іншими словами – формувати радянську ідентичність. Дослідники виділяють три типи радянських свят: 1) свято-реконструкція (обґрунтовує теперішнє через сакралізацію і репрезентацію минулого) – найважливіша група свят, що пов'язані із становленням держави, обумовлює основи світопорядку і впливає на формування ідентичності; 2) свято-витіснення, покликане витіснити з культурної пам'яті певні фрагменти минулого за рахунок їх «виключення» та/або «заміни» символічно переробленої історичної події; 3) свято-закріплення, що має затверджувати вже існуючий світопорядок за допомогою додаткового повторення основних цінностей. Загалом свята радянської епохи мали зафіксувати основні віхи історії та культури нової держави і транслювати їх через покоління вже як традиційні радянські [2, 198]. До першої групи свят віднесено офіційні державні радянські свята День Жовтневої революції, День Міжнародної солідарності трудящих тощо.

29 грудня 1917 р. прийняттям «Декрету про необхідність впровадження нових свят і про всебічне сприяння організації масових торжеств і видовищ» було покладено правову основу для створення системи радянських свят і формування нової обрядовості. Останні активно розроблялися і впроваджувалися в РРФСР, щоб згодом бути перенесеними на український ґрунт. Протягом 1919 – 1920 рр. більшовиками було зроблено низку спроб організації революційних свят у Києві та інших містах України – «Визволення праці», «Інтернаціонал» тощо [1, 40]. Однак, в умовах запеклої військової боротьби за владу в Україні такі свята могли проводитися лише в великих промислових містах або в місцях дислокації Червоної армії.

У сучасних історичних розвідках констатується, що багато радянських свят були надуманими, не прив'язаними до історичних реалій. Особливо, якщо врахувати специфіку революційних подій і історичного процесу в Україні після 1917 р. Однак, з точки зору політичного впливу на населення це не мало жодного значення. Набагато більше уваги приділялося ідеологічному обґрунтуванню тієї чи іншої події, дати чи ювілею, роз'ясненню цих питань особливими циркулярами та висвітленню в засобах масової інформації.

Вже перші радянські декрети визначали святкові і вихідні дні, які скорочували кількість православних церковних вихідних днів і вводили радянські, котрі з часом зазнавали певних змін. Із дореволюційних свят більшовиками визнавався Новий рік (1 січня), а постановою від 2 грудня 1918 р. встановлювалися нові державні свята: День 9 січня 1905 року (22 січня), День повалення самодержавства (12 березня), День Паризької комуні (18 березня), День Інтернаціоналу (1 травня), День пролетарської революції (7 листопада). Правовою основою для перенесення більшовицьких свят з радянської Росії в УСРР став декрет Всеукраїнському від 27 січня 1920 р. «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР», згідно якого «всі декрети та постанови УСРР касуються і замінюються декретами РСФРР. Останні набувають чинності і підлягають негайному виконанню» [3]. Спробу-

емо виявити ідеологічну складову цих свят у 1920 – 1930-х рр., простежити формування через них політичної концепції радянської державності в Україні.

У 1920 р. в зоні Південно-Західного фронту в рамках заходів пропагандистської агітаційно-масової роботи серед солдат та місцевого населення України радянськими органами було зроблено спробу організувати масове святкування революційних подій 1917 р. Однак, особливість історичного розвитку України відобразилася і в історії запровадження радянських свят. Про святкування жовтневих подій цього року в Україні не йшлося, а серед червоноармійських мас проводилися заходи щодо святкування третьої річниці лютневої революції, котрі проходили в березні місяці і супроводжувалися мітингами на фронті і в прифронтовій зоні [7, 4, 6 зв.], лише згодом закріпилося свято Великої Жовтневої Революції, для чого знадобився певний перехідний період. В умовах військової боротьби ці святкування відзначалися відповідними революційними заходами – спектаклями, мітингами, концертами-мітингами, засіданнями комосередків, розповсюдженням преси ін.

У березні 1920 р. паралельно відмічалася 3-тя річниця III Інтернаціоналу, у зв'язку з чим приймалися привітальні резолюції Інтернаціоналу і компартії, проводилися відповідні тематичні мітинги. Певні заходи приурочувалися і до дня Паризької комуни (наприклад, концерт-спектакль, випуск відповідного бюлетеню). Характерно, що революційні питання часто пов'язували з поточними проблемами в Україні – завданнями Червоної армії, земельним питанням, заслуховувалися доповіді про Шевченка [7, 14, 20, 21 зв.]. Ідеологічним завданням цих свят, як і всієї агітаційно-пропагандистської роботи, у фронтовій та прифронтовій зоні було «піднесення культурного рівня мас, вироблення свідомого відношення до поточного моменту» [7, 17]. Ще одним прагматичним завданням організації революційних свят була мобілізація військової, політичної активності, а також трудової діяльності якомога ширших мас. Так, у зв'язку з конгресом III Інтернаціоналу у 1920 р. ЦК РКП у телеграмі до своїх колег в Україні серед різних заходів пропонував перерахувати односторонній заробіток у фонд Інтернаціоналу і підтримки світового пролетаріату, на користь жертв громадянської війни [9, 22–22 зв.]. Однак, затяжні військові дії, втома, дезертирство, значне поширення «петлюрівських» настроїв в Україні не дали можливості більшовикам в 1920 р. широко розгорнути святкування революційних подій. Відзначення радянських свят не мало системності і носило популістський характер, не вдалося прищепити їй ідеологічну тезу Жовтневої революції.

1921 рік став своєрідним рубежем в історії радянської влади в Україні. З одного боку, він ознаменувався переходом до мирного життя (що, однак, не виключало більшовицьких репресій щодо мирного населення), а з другого, – початком непу, що зумовило певну лібералізацію соціально-економічних процесів. Змінювалася методика проведення масових офіційних свят. «Оскільки життєрадісна сила трудових мас вибивається з-під бойової броні», рекомендувалося надавати їм характер святковості, разом з тим наголошувалося на недоречності зайвих видатків [10, 59, 123].

На даний період вже було вироблено певну методологію щодо трактування пролетарської революції. Оскільки по гарячих слідах більшовицькі лідери трактували події жовтня 1917 р. в Росії як «жовтневий» або «більшовицький переворот» – «єдиний вихід із тупика війни» і звільнення від імперіалізму (наприклад, статті Й. Сталіна 1918 р. «Октябрьский переворот», «Логика вещей»), населенню України, котре нещодавно звинувачували в «петлюрівщині» і «бандитизмі», слід було прищепити «правильний» погляд на жовтневі події. Тому в програмах політграмоти для короткотермінових професійних курсів та професійно-технічних шкіл пропонувалася цілісна концепція революції в Росії 1917 – 1921 рр.: з одного боку, як продовження революційної боротьби 1905 – 1906 рр.

та революційного руху 1912 – 1914 рр.; з другого, – як початок світової комуністичної революції. У рамках даної програми передбачалося викриття імпералістичної суті царизму і тимчасового уряду, показ участі й керівної ролі більшовиків у революційному русі, основних напрямків радянського будівництва [10, 15–17]. Хоч поруч із словосполученням «Жовтнева революція» в 1921 р. ще вживається термін «переворот».

Підготовці Жовтневих роковин у 1921 р. було приділено чималу увагу. У циркулярних листах до всіх радянських органів України з приводу святкування четвертої річниці Жовтневої революції чітко простежуються ідеологічне спрямування заходів та їх політичний зміст. Серед пропагандистських завдань проведення свята можна виділити: 1) підведення підсумків революційних змін на Україні; 2) роз'яснення історичного змісту, закономірності і всесвітнього значення Жовтня, як початку багаторічної світової революції; 3) висвітлення своєрідності протікання революції в Україні в умовах іноземної інтервенції та внутрішньої контрреволюції; 4) підготовка до боротьби за створення Радянської Федерації; 5) пояснення політики непу, не як відмови від комуністичної програми, а її продовження. Вище керівництво УСРР визнавало, що для українського села значення Жовтневої революції залишається незрозумілим, а тому всі заходи рекомендувалося пов'язувати з поточними проблемами і спрямовувати на боротьбу з «бандитизмом». Тиждень Жовтневих роковин мав початися вшануванням Червоної армії та героїв революції. Серед різноманітних культурно-масових заходів пропонувалося проведення вечорів пам'яті, комуністичних поминок, встановлення пам'ятників, перейменування вулиць та установ тощо [10, 123–126]. До проведення святкувань мали залучатися всі наявні пропагандистські та культурно-освітні засоби. Особлива увага зверталася на організацію широкої пропаганди серед жіночої частини населення з метою мобілізації їх трудового потенціалу на вирішення завдань соціалістичного будівництва [10, 140].

Власне, вказані інструкції свідчать, що на початок 1920-х рр. вже було складено офіційний ритуал проведення врочистих заходів, аж до офіційно розроблених лозунгів і гасел. З наступного року циркуляри лише уточнювали та поглиблювали зміст офіціозу, відповідно до політичних завдань та перспектив поточного моменту [11, 72]. У 1922 р. до святкування п'ятої річниці Жовтня було залучено мистецькі сили пролетарського спрямування, які засобами літературного слова створювали романтичний образ борців за революційні радянські ідеали [8, 130–132].

26 жовтня 1927 р. Президія ЦВК СРСР встановила щорічне святкування річниці Жовтневої революції протягом двох днів – 7 і 8 листопада, які ставали неробочими. Свято стало головним у СРСР і відмічалось найбільш широко й масово, особливо в ювілейні роки, мало широке пропагандистське спрямування. За керівництва Й. Сталіна остаточно оформився святковий канон: демонстрації трудящих на головних площах міст з обов'язковою трибуною для політичних і державних керівників; святкові мітинги у селах за участі керівників колгоспів і радгоспів; демонстрації та військовий парад на Червоній площі у Москві. Навіть 7 листопада 1941 р. по Червоній площі Москви пройшли полки, більшість з яких відразу пішли на фронт [4].

На початковому етапі ідеологічно обґрунтовувати закономірність більшовицької революції мало й офіційно встановлене свято 9-го Січня 1905 р., під час якого «робітничий клас і революційне селянство України зобов'язані ... згадати про перших тисячах безвісних борців революції». У циркулярному листі з приводу проведення траурних заходів (мітинги, доповіді, вечори) указувалося їх завдання – показати довгий шлях звільнення від ілюзій, «дитячої віри в бога і царя», боротися з релігійними пережитками та політичними ілюзіями, особливо меншовизмом [10, 151]. Отже, в 1921 р. в Україні створюється концепція більшовицької пролетарської революції, корні якої виводяться з подій кривавої

неділі та революції 1905 р., брехливо відкидаючи її буржуазно-демократичний характер. Риторика будується на тезі підступності експлуататорів і попів (в образі «авантюриста і провокатора» Гапона, який повів на розстріл демонстрацію) та наївності робітничого люду, зрадженого панівним класом, що мало вселяти довіру до комуністичних ідей і більшовиків як лідерів трудящих. У подальшому відзначення цієї дати рекомендувалося супроводжувати широкою лекційною роботою з питань історії «першої російської революції», особливим відзначенням ролі РСДРП – єдиної керівної і об'єднуючої сили [11, 54].

Ще однією офіційною подією в УСРР визнавався День повалення самодержавства. Оскільки лютнева революція в Україні зумовили не лише повалення самодержавства, а й великий сплеск громадянської, національної активності та початок державницьких змагань, яким не могло бути місця в радянській святковій риторичі, радянські ідеологи мали запропонувати власну концепцію лютневих подій. Навесні 1922 р. перед відзначенням цього Дня було зроблено наголос, що він має пройти «без зовнішнього ефекту, без дорогих декорацій, масових демонстрацій і т.д.». Його рекомендувалося проводити на партійних і масових робітничих зборах, у Профсоюзах, на підприємствах, у клубах та інших політпросвітніх закладах, тобто в більш закритій формі. Завданням цих заходів визначалося поглиблення пропаганди, «роз'яснення змісту лютневої революції, як прологу до жовтня і ролі в ній комуністичної партії». Вводилося поняття «вузької революції», а завданням агітпропаганди визначалося пояснення її характеру, перспектив розвитку, історії дискусії з меншовиками тощо. Рекомендувалося пов'язувати ці питання з поточними завданнями радянського будівництва в місті чи селі. Заборонялися асигнування спеціальних сум на організацію святкувань, видання на місцях спеціальних агітаційних матеріалів. Всі наявні літературні сили пропонувалося використати для випуску спеціальних номерів газет чи журналів [10, 63]. Дані вказівки, на наш погляд, спрямовувалися на посилення контролю за ідейним наповненням святкування лютневої революції. Таким чином, офіційно не відмінюючи цю дату, її торжество відсунули, перенісши акценти на Жовтневі свята.

З переходом до непу в Україні продовжувалося відзначення офіційних подій, пов'язаних з діяльністю Комуністичного Інтернаціоналу, для організації яких надходили циркулярні розпорядження ЦК РКП стосовно форми, змісту, ідеологічного наповнення заходів [10, 60]. Поступово оформлювалася концепція святкувань 1 травня як Міжнародного пролетарського свята. При його проведенні рекомендувалося, з одного боку, акцентувати увагу на міжнародних подіях пролетарського характеру, з другого, – поширювати ідею єдності пролетаріату і селянства, пролетаріату і Червоної армії. У Пасхальні дні святкування мало відволікати від релігійних заходів. Серед форм проведення свята визначалися організація параду Червоних частин, робітничої ходи, зборів, офіційних процесій, вшанування героїв та трудівників, окремих трудових колективів, а також влаштування масових вуличних розваг – концертів, спектаклів, інсценувань, спортивних і дитячих свят, кіновистав, виїздів на природу із залученням мистецьких колективів та ін. [11, 67; 10, 59]. У руслі масового втягнення жінок до радянського будівництва набувало поширення і свято 8 Березня, організація якого на початковому етапі носила більше мобілізаційно-трудовий та ідеологічно-пропагандистський характер [11, 61].

Визначене коло офіційних свят із сформованим ритуалом їх проведення у досліджуваній період залишалося сталим. У другій половині 1920-х рр. на 22 січня було ще призначено День пам'яті В. І. Леніна, а в 1936 р. 5 грудня визначалося днем Сталінської Конституції СРСР. У 1929 р. замість «свят» вводився термін «революційні дні». Певні видозміни у назвах державних дат не змінювали основи концептуальних підходів їх ідеологічного наповнення.

Висновки. Протягом 1920 – 30-х рр. в Україні було визначено коло державних свят, головним серед яких був День пролетарської революції. Формувалося ідейне наповнення кожного офіційного свята, методика їх проведення. Основним завданням офіційних заходів була популяризація радянської держави та утвердження більшовицьких політичних цінностей серед громадян України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРА

1. Аль-Анні А. Державна політика по впровадженню радянської обрядовості в Українській РСР / Амар Аль-Анні, Наталія Кузіна // Етнічна історія народів Європи. – Вип. 38. – 2012. – С. 40–44.
2. Гасвська Т. І. До питання становлення радянської святкової культури / Тетяна Іллівна Гасвська // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. – К. : Міленіум, 2012. – № 1. – С. 194–198.
3. Лубенець Є. Впровадження радянських свят в УСРР (1920-ті рр.) / Єлизавета Лубенець. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://historical-club.org.ua/istoriya-ukrayini/mizhvoyennij-period/724-vprovadzheniya-radyanskix-svyat-v-usrr-1920-ti-rr.html>
4. Мій Бердичів. Історія. Сьогодні. Люди. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://my.berdychiv.in.ua/den_v_istor/p2_articleid/1086
5. Пенькова О. Б. Феномен обрядності : дефинитивные основы интерпретации / О. Б. Пенькова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://iai.dn.ua/_u/iai/dtp/CONF/13/articles/sec2/stat26.html
6. Слущка Ю. Від Божественного до мирського: традиції та інновації в радянських ритуалах / Юлія Слущка // Філософія. – Липень-серпень 2013. – №4 (124). – С. 166–170. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : skhid.com.ua/article/download/16981/14672
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп. 20, спр. 318. – 195 арк.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 335. – 179 арк.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 346. – 129 арк.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 748. – 244 арк.
11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1447. – 76 арк.

REFERENCES

1. Al-Anni A. Derzhavna polityka po vprovadzhenniu radianskoi obriadovosti v Ukrainkii RSR / Amar Al-Anni, Nataliia Kuzina // Etnichna istoriia narodiv Yevropy. – Vyp. 38. – 2012. – S. 40–44.
2. Haievska T. I. Do pytannia stanovlennia radianskoi sviatkovoi kultury / Tetiana Illivna Haievska // Visnyk Derzhavnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv: nauk. zhurnal. – K. : Milenium, 2012. – № 1. – S. 194–198.
3. Lubenets Ye. Vprovadzhenia radianskykh sviat v USRR (1920-ti rr.) / Yelyzaveta Lubenets. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://historical-club.org.ua/istoriya-ukrayini/mizhvoyennij-period/724-vprovadzheniya-radyanskix-svyat-v-usrr-1920-ti-rr.html>
4. Mii Berdychiv. Istoriia. Sohodennia. Liudy. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : http://my.berdychiv.in.ua/den_v_istor/p2_articleid/1086
5. Penkova O. B. Fenomen obriadnosti : defynityvnye osnovy ynterpretatsyy / O. B. Penkova. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : http://iai.dn.ua/_u/iai/dtp/CONF/13/articles/sec2/stat26.html
6. Slutska Yu. Vid Bozhestvennoho do myrskoho: tradytsii ta innovatsii v radianskykh rytualakh / Yuliia Slutska // Filosofiia. – Lypen-serpen 2013. – №4 (124). – S. 166–170. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : skhid.com.ua/article/download/16981/14672
7. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (dali – TsDAHO Ukrainy), f.1, op. 20, spr. 318. – 195 ark.
8. TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 335. – 179 ark.
9. TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 346. – 129 ark.
10. TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 748. – 244 ark.
11. TsDAHO Ukrainy, f. 1, op. 20, spr. 1447. – 76 ark.

Статтю подано до редакції 22.02.2016 р.